

QADIMGI VA O'RTA ASRLARDA TARIXIY GEOGRAFIYANING VUJUDGA KELISHI

*Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti
Tarix yonalishi magistratura 1-bosqich
talabasi **Nomozov Jaloliddin**
e-mail jaloliddinnomozov490@gmail.com*

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadimgi va o'rta asrlarda tarixiy geografiya fanining shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida paydo bo'lgan geografik tasavvurlar, Herodotus va Straboning geografik qarashlari, qadimgi Rimda xaritashunoslikning rivojlanishi hamda islom dunyosida geografik bilimlarning taraqqiyoti ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, Muhammad al-Xorazmiyning geografiya faniga qo'shgan hissasi ham tahlil qilinadi. Maqolada Surxondaryo hududi va ayniqsa Termizning qadimgi va o'rta asrlardagi tarixiy-geografik ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Hududning Amudaryo bo'yida joylashgani, Buyuk Ipak yo'li tarmoqlarida muhim o'rin egallagani va Sharq hamda G'arb o'rtasidagi savdo-madaniy aloqalarda ishtirok etgani tarixiy manbalar asosida ko'rsatib berilgan. Tadqiqot davomida tarixiylik, manbashunoslik, hududiy tahlil va taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Natijada Surxondaryo hududi qadimgi va o'rta asrlarda tarixiy geografik bilimlar rivojlangan muhim markazlardan biri bo'lgani aniqlandi.

Kalit so'zlar: tarixiy geografiya, qadimgi Sharq, Herodotus, Strabo, Muhammad al-Xorazmiy, Surxondaryo, Termiz, Buyuk Ipak yo'li, kartografiya, geografik bilimlar

Аннотация

В данной статье анализируются процессы формирования исторической географии в древний и средневековый периоды. Научно освещаются географические представления древневосточных стран, географические взгляды Herodotus и Strabo, развитие картографии в Древнем Риме, а также развитие географических знаний в исламском мире. Также рассматривается вклад Muhammad al-Xorazmiy в развитие географической науки. В статье особое внимание уделено историко-географическому значению Сурхандарьинского региона и особенно города Termiz в древний и средневековый периоды. На основе исторических источников показано, что выгодное расположение региона на берегу Амударьи, его место на путях Великого шелкового пути и участие в торгово-культурных связях Востока и Запада сыграли важную роль в развитии региона. В ходе исследования использовались методы исторического анализа, источниковедения, территориального анализа и сравнения. В результате

установлено, что территория Сурхандарьи являлась одним из важных центров развития историко-географических знаний в древности и средние века.

Ключевые слова: историческая география, Древний Восток, Геродот, Страбон, Аль-Хорезми, Сурхандарья, Термез, Великий шелковый путь, картография, географические знания

Abstract

This article analyzes the formation of historical geography in ancient and medieval periods. It scientifically examines the geographical ideas of ancient Eastern countries, the geographical views of Herodotus and Strabo, the development of cartography in Ancient Rome, and the progress of geographical knowledge in the Islamic world. The contribution of Muhammad al-Xorazmiy to geography is also analyzed. Particular attention is paid to the historical and geographical importance of the Surkhandarya region and especially the city of Termiz during ancient and medieval times. Based on historical sources, the article explains the strategic location of the region on the banks of the Amu Darya River, its important role on the routes of the Great Silk Road, and its participation in trade and cultural relations between East and West. Historical, source-study, territorial analysis, and comparative methods were used in the research. The study concludes that Surkhandarya was one of the important centers of historical and geographical knowledge in ancient and medieval times.

Keywords: historical geography, Ancient East, Herodotus, Strabo, Al-Khwarizmi, Surkhandarya, Termez, Great Silk Road, cartography, geographical knowledge

KIRISH

Tarixiy geografiya insoniyat tarixidagi hududiy jarayonlarni, davlatlarning joylashuvi, tabiiy muhit, savdo yo'llari va aholi yashash tizimlarini o'rganadigan muhim fanlardan biri hisoblanadi.

Ushbu fan tarix va geografiya fanlarining tutashgan nuqtasida shakllangan bo'lib, qadimgi davrlardayoq insonlarning amaliy ehtiyojlari asosida rivojlana boshlagan. Insonlar yashash uchun qulay hududlarni tanlash, suv manbalaridan foydalanish, savdo yo'llarini belgilash va yangi yerlarga sayohat qilish jarayonida geografik bilimlarni shakllantirganlar.

Qadimgi Sharq mamlakatlari tarixiy geografik tasavvurlar shakllangan dastlabki hududlardan biri hisoblanadi. Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Markaziy Osiyo hududlarida yirik sivilizatsiyalar paydo bo'lishi bilan birga geografik bilimlar ham rivojlangan. Daryolar bo'yida shakllangan dehqonchilik madaniyati, sug'orish tizimlari va savdo aloqalari hududlarni o'rganishga bo'lgan ehtiyojni oshirgan. Ayniqsa Nil, Dajla, Frot va Amudaryo kabi yirik daryolar qadimgi geografik bilimlarning shakllanishida muhim o'rin egallagan.

Markaziy Osiyo hududi qadimgi davrdan boshlab Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo va madaniy aloqalarning asosiy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Hozirgi Surxondaryo hududi esa geografik jihatdan qulay joylashgani sababli qadimgi savdo yo'llari tizimida muhim o'rin tutgan. Ayniqsa Termiz shahri Amudaryo bo'yida joylashgani sababli qadimgi Baqtriya hududining yirik markazlaridan biri sifatida rivojlangan. Bu hudud orqali Hindiston, Eron va Movarounnahr bilan savdo aloqalari amalga oshirilgan.

Surxondaryo hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar hududning qadimgi davrlardayoq rivojlangan shahar madaniyatiga ega bo'lganini ko'rsatadi. Kampirtepa, Fayoztepa va Qoratepa kabi yodgorliklar qadimgi savdo yo'llari va madaniy almashinuv jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa buddaviylik madaniyatining tarqalishida Termiz muhim markazlardan biri bo'lib xizmat qilgan. Qadimgi geografik bilimlarning rivojlanishida yunon olimlari alohida o'rin egallaydi. Herodotus o'zining "Tarix" asarida ko'plab hududlar, xalqlar va daryolar haqida ma'lumotlar bergan bo'lsa, Strabo geografiyani tarix bilan bog'liq holda o'rganishga harakat qilgan. Ularning asarlarida Markaziy Osiyo va Baqtriya haqida ham ayrim ma'lumotlar uchraydi.

O'rta asrlarda esa islom dunyosida geografik bilimlar yanada rivojlandi. Bag'dod, Buxoro, Samarqand va Xorazm ilm-fan markazlariga aylanishi natijasida geografiya va kartografiya fanlari taraqqiy etdi. Ayniqsa Muhammad al-Xorazmiyning geografik qarashlari o'rta asr geografiyasining rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Olimning "Surat al-Arz" asari o'sha davr geografik bilimlarini tizimlashtirishda muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi qadimgi va o'rta asrlarda tarixiy geografiyaning shakllanish jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilish, qadimgi Sharq va islom dunyosidagi geografik bilimlarning rivojlanishini yoritish hamda bu jarayonlarda Surxondaryo hududi va Termizning tarixiy-geografik ahamiyatini ko'rsatishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qadimgi va o'rta asrlarda tarixiy geografiyaning shakllanish jarayonlarini o'rganishda tarixiy manbalar, geografik asarlar, arxeologik ma'lumotlar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar muhim o'rin egallaydi. Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar tarixiy geografiya fanining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon natijasi ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa qadimgi Sharq mamlakatlarida shakllangan geografik tasavvurlar, yunon va rim olimlarining ilmiy qarashlari hamda o'rta asr islom olimlarining geografiyaga oid asarlari ushbu fan taraqqiyotining asosiy manbalari hisoblanadi.

Maqolani tayyorlashda asosiy manbalardan biri sifatida Sayidboboyevning tarixiy geografiyaga oid o'quv qo'llanmasidan foydalanildi. Mazkur manbada tarixiy

geografiyaning fan sifatida shakllanish bosqichlari, qadimgi Sharq mamlakatlaridagi geografik tasavvurlar, yunon va rim geograflarining faoliyati, o'rta asr islom geografiyasi hamda Buyuk Ipak yo'lining tarixiy-geografik ahamiyati haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Ayniqsa kitobda Markaziy Osiyo hududining tarixiy geografik o'rni, qadimgi savdo yo'llari va Surxondaryo hududining strategik ahamiyati yoritilgan.

Tarixiy geografiyaning ilk shakllari qadimgi Misr va Mesopotamiya hududlarida paydo bo'lganligi haqida ko'plab ilmiy manbalarda ma'lumotlar mavjud. Nil, Dajla va Frot daryolari atrofida shakllangan sivilizatsiyalar sug'orma dehqonchilik va savdo aloqalari orqali geografik bilimlarning rivojlanishiga sabab bo'lgan. Sayidboboyev asarida ham ushbu hududlarning qadimgi geografik tasavvurlar rivojida o'rni batafsil ko'rsatib berilgan. Qadimgi xalqlar uchun daryolar faqat suv manbai emas, balki hududiy yo'nalishlarni belgilovchi tabiiy geografik omil sifatida ham muhim bo'lgan. Maqolada Herodotusning geografik qarashlari ham alohida tahlil qilindi. Gerodotning "Tarix" asari qadimgi dunyo xalqlari, davlatlari va tabiiy hududlari haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. U Nil daryosi, Kaspiy dengizi, Skiflar hududi va Sharq mamlakatlari haqida yozib qoldirgan. Gerodot ayrim ma'lumotlarni afsona va rivoyatlar bilan bog'lab tasvirlagan bo'lsa-da, uning asarlari tarixiy geografiya uchun muhim yozma manbalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa xalqlarning yashash hududi va tabiiy sharoitlarni tasvirlash usuli keyingi tarixiy-geografik tadqiqotlarga ta'sir ko'rsatgan.

Straboning "Geografiya" asari ham tarixiy geografiya rivojida katta ahamiyatga ega bo'lgan manbalardan biri hisoblanadi. Strabon geografiyani tarix bilan bog'liq holda o'rganishga harakat qilgan. U shaharlarning iqtisodiy ahamiyati, daryolar, tog' tizmalari va savdo yo'llari haqida ma'lumotlar bergan. Strabonning Baqtriya va Markaziy Osiyo haqidagi ma'lumotlari Surxondaryo hududining qadimgi davrdagi tarixiy-geografik ahamiyatini tushunishda muhim o'rin tutadi. Qadimgi Rimda geografiya va xaritashunoslikning rivojlanishi ham tarixiy geografiya taraqqiyotida muhim bosqich hisoblanadi. Rim imperiyasining keng hududlarni egallashi natijasida yo'llar, harbiy yurishlar va savdo aloqalari uchun aniq xaritalarga ehtiyoj paydo bo'lgan. Rimliklar tomonidan tuzilgan yo'l xaritalari keyingi kartografiya rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Sayidboboyev asarida qadimgi xaritalar va kartografik tasavvurlar haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan. O'rta asrlarda islom dunyosida geografik bilimlar yanada rivojlandi. Ayniqsa Bag'dod, Samarqand, Buxoro va Xorazm ilmiy markazlarga aylangan. Arab va musulmon olimlari yunon-rim ilmiy merosini saqlab qolish bilan birga uni yanada rivojlantirdilar. Shu davrda geografik koordinatalar, xaritalar va astronomik kuzatishlar ancha takomillashdi.

Muhammad al-Xorazmiyning “Surat al-Arz” asari oʻrta asr geografiyasining eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Olim ushbu asarda dengizlar, daryolar, mamlakatlar va shaharlarning koordinatalarini keltirgan. Al-Xorazmiy geografiyani matematik asosda rivojlantirishga harakat qilgan va bu keyingi kartografiya taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatgan. Maqolada Surxondaryo hududi va ayniqsa Termizning tarixiy geografik oʻrniga alohida eʼtibor qaratildi. Sayidboboyev kitobidagi maʼlumotlarga koʻra, Termiz qadimgi davrdan boshlab Sharq va Gʻarb oʻrtasidagi savdo yoʻllari kesishgan hududlardan biri boʻlgan. Buyuk Ipak yoʻlining janubiy tarmoqlari aynan shu hudud orqali oʻtgan. Bu esa Termizning iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga kuchli taʼsir koʻrsatgan.

Surxondaryo hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ham tarixiy geografik bilimlarni oʻrganishda muhim manba hisoblanadi. Kampirtepa, Fayoztepa va Qoratepa yodgorliklari hududning qadimgi savdo va madaniy markaz boʻlganini koʻrsatadi. Ayniqsa buddaviylik madaniyatining tarqalishi va keyinchalik islom madaniyatining rivojlanishida Termiz muhim markazlardan biri boʻlib xizmat qilgan. Mazkur tadqiqotni olib borishda bir necha ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo tarixiylik metodidan foydalanilib, tarixiy geografiya fanining shakllanish jarayonlari davrlar asosida tahlil qilindi. Ushbu metod orqali qadimgi Sharq, yunon-rim davri va oʻrta asr islom geografiyasi oʻrtasidagi bogʻliqlik oʻrganildi. Hududiy tahlil metodidan foydalanish orqali Surxondaryo hududining geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti va savdo yoʻllaridagi oʻrni tahlil qilindi. Ayniqsa Termizning Amudaryo boʻyida joylashgani uning tarixiy rivojlanishida asosiy omillardan biri ekanligi aniqlandi. Taqqoslash metodidan foydalanilib, qadimgi Sharq va Yevropa geografik qarashlari oʻrtasidagi farqlar va oʻxshashliklar oʻrganildi. Yunon va musulmon geograflarining ilmiy qarashlari oʻzaro solishtirildi. Manbashunoslik metodidan foydalanish orqali yozma manbalar, tarixiy asarlar va arxeologik maʼlumotlar oʻzaro tahlil qilindi. Bu esa maqolada keltirilgan maʼlumotlarning ishonchliligini oshirish imkonini berdi.

XULOSA

Tarixiy geografiya fanining shakllanishi insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan murakkab tarixiy jarayon hisoblanadi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida shakllangan geografik tasavvurlar keyinchalik yunon, rim va musulmon olimlari tomonidan yanada rivojlantirilgan. Shu tariqa tarixiy geografiya mustaqil ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanib borgan.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, qadimgi Misr va Mesopotamiya hududlari tarixiy geografiyaning ilk markazlari boʻlgan. Nil, Dajla va Frot daryolari boʻyida shakllangan sivilizatsiyalar sugʻorish tizimlari, yer oʻlchash va savdo aloqalari orqali geografik bilimlarni rivojlantirgan. Bu jarayon keyinchalik xaritashunoslik va hududiy tasavvurlarning shakllanishiga asos yaratgan.

Herodotus va Straboning ilmiy merosi tarixiy geografiya taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Gerodot o‘zining kuzatuvlari asosida xalqlar, daryolar va hududlar haqida ma’lumotlar bergan bo‘lsa, Strabon geografiyani tarix bilan bog‘liq holda o‘rganishga harakat qilgan. Ularning asarlarida Markaziy Osiyo va Baqtriya haqida uchraydigan ma’lumotlar Surxondaryo hududining qadimgi tarixiy-geografik ahamiyatini yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Qadimgi Rimda xaritashunoslik va yo‘l tizimlarining rivojlanishi tarixiy geografiya taraqqiyotining keyingi bosqichi bo‘ldi. Rim xaritalari va savdo yo‘llari tizimi hududlarni boshqarish va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan. O‘rta asrlarda esa islom dunyosida geografik bilimlar yuqori darajada rivojlandi. Muhammad al-Xorazmiy geografiyani matematik asosda rivojlantirib, kartografiya va koordinatalar tizimini takomillashtirdi. Bu esa keyingi davr geografiya fanining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Maqolada olib borilgan tahlillar Surxondaryo hududi qadimgi va o‘rta asrlarda muhim tarixiy-geografik markazlardan biri bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa Termizning Amudaryo bo‘yida joylashgani uni Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo yo‘llarining muhim nuqtasiga aylantirgan. Buyuk Ipak yo‘lining janubiy tarmoqlari orqali Termiz Hindiston, Eron va Movarounnahr bilan bog‘langan.

Arxeologik topilmalar ham Surxondaryo hududining tarixiy-geografik ahamiyatini tasdiqlaydi. Kampirtepa, Fayoztepa va Qoratepa yodgorliklari bu hududda qadimgi shahar madaniyati rivojlanganini ko‘rsatadi. Ayniqsa buddaviylik va keyinchalik islom madaniyatining tarqalishida Termiz muhim markaz bo‘lgan. Umuman olganda, tarixiy geografiyaning shakllanish jarayonlarini o‘rganish qadimgi va o‘rta asr sivilizatsiyalarining rivojlanishini tushunishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Surxondaryo hududi esa ushbu tarixiy jarayonlarda Markaziy Osiyoning eng muhim geografik va madaniy markazlaridan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sayidboboyev. Tarixiy geografiya. – Toshkent.
2. Herodotus. *Tarix*.
3. Strabo. *Geografiya*.
4. Muhammad al-Xorazmiy. *Surat al-Arz*.
5. Rtveladze E.V. Qadimgi Termiz tarixi. – Toshkent, 2002.
6. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent, 2001.
7. Baratov P. Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi. – Toshkent, 1999.
8. Negmatov N. Buyuk Ipak yo‘li tarixi. – Dushanbe, 2005.
9. Masson V.M. Central Asia and the Silk Road. – Moscow, 1990.
10. Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean World. – New York, 1972.